

UOT: 82-3.512.162

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.1.17>

SƏBİNƏ İBRAHİMLİ*

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN DRAM ƏSƏRLƏRİ (SOVET DÖVRÜ)

Məmməd Səid Ordubadi Azərbaycan 11-ci ordu tərəfindən işğal olunana qədər, işğal olunandan sonra da çoxsayda dram əsərləri yazmışdır. Bu dram əsərləri, ədibin romanları, povestləri, hekayələri, şeirləri kimi cürbəcür səpgidə, cürbəcür şəkildə idi, mövzu və məznun etibarilə qətiyyənlər bir-birinə bənzəmirdilər. Lakin azərbaycançılıq və vətənpərvərlik ideyası bütün bu dramlarından qırmızı bir xətt kimi keçirdi. Bu dramların əksəriyyətində aşıqanə lövhələr, eşq məcaraları ilə zəngin epizodlar olsa da, vətənpərvərlik ruhu ön plana çəkilsə də, müsbət surətlər aşıqanə lövhələrlə oxucuya, yaxud tamaşaçıya güclü bir zövq versə də, vətən uğrunda hər an ölümə hazır olan, vətən torpaq, xalq, bayraq uğrunda savaşa atılmağı, lazım gələrsə ölməyi şərafət hesab edən surətlər onun dram əsərlərinin bəzəyinə çevrilirdi. Artıq iki dəfə ayrı-ayrı adlar altında səhnələşdirilmiş “Qılnc və qələm”dəki, ədib tərəfindən həm dörd hissədən ibarət böyük həcmli romandakı, eyni zamanda libretto və nəhayət dram əsəri kimi qələmə alınan “Dumanlı Təbriz”də, Azərbaycanın qədim tarixini özündə əks etdirən “Maral” dramundakı qəhrəman obrazları nə xasiyyət, nə mənəvi keyfiyyətlər, nə də məziyyətləri ilə tamamilə bir-birinə bənzəmir. İstər “Qılnc və qələm”dəki Nizami Gəncəvi obrazı, istər “Dumanlı Təbriz dramundakı Səttar xan, Bağır xan surətləri hamının bildiyi kimi tarixi şəxsiyyətlərdir. “Maral” dramundakı Fəraməzi obrazı da tarixi mənbələrdə adı hallanan, cəsarəti ilə hamını heyran etmiş Bərdə kəndlisi olan tarixi şəxsiyyətdir. Göründüyü kimi M.S.Ordubadi bu qəhrəmanları özündən uydurmamış, əsərlərini yazmamışdan onlar haqqında geniş məlumat toplamış, onları əsl qəhrəman kimi dəyərləndirərək qəhrəmanlıqlarını mədh edən məqalələr yazmış və onları dövrü mətbuatda dərc etdirmişdir.

Açar sözlər: *Məmməd Səid Ordubadi, pyes, dram, məqalə, tarix*

Giriş

Azərbaycan dramaturqları nə Şekspirdən, nə də başqa bir Avropa dramaturqundan bəhrələnməmişlər. Çünki folkloru özü Azərbaycan dramaturqları üçün güclü bir qaynaq idi. Min illərdən bəri dini təziyələrdə nümayiş etdirilən şəbih tamaşaları, Novruz mərasimlərində əyləncə xarakterli “Novruz tamaşaları” və s. Lakin bütün bunlardan başqa xalqın dilində əzbər olan rəvayətlər, aşıqların dilindən söylənilən dastanlar, eyni zamanda misilsiz bir oğuznamə-eyni zamanda türk divan ənənəsinin bünövrəsini qoymuş ana kitabımız “Dədə Qorqud” dastanı və s. klassik dramaturqlarımıza geniş materiallar verirdi. Bu səbəbdən də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Pəri Cadu” faciəsi, Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi, Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Rüstəm və Söhrab”, “Əsli və Kərəm”, “Harun və Leyla”, “Şah Abbas və Xurşudbanu” və s. operalarının mövzusu xalq rəvayətlərindən və dastanlardan alınmışdır. Lakin klassiklərimiz eyni zamanda tarixdə iz qoyan qəhrəmanlarımızı, tarixi hadisələri də əsərlərində təsvir etmiş və bu şəxsiyyətlərin və hadisələrin səhnə variantını yaradaraq qələmə almışdır. Tarixi mövzulardan ən çox istifadə edən sənətkarlardan biri, bəlkə də birinci M.S.Ordubadidir.

Əsas təhlil

M.S.Ordubadi “Yusif və Züleyxa” dramınının mövzusu əslində müqəddəs Qurani-Kərimin “Yusif” surəsindən götürmüşdür. Müqəddəs Qurani-Kərimdə adları hallanan bütün şəxsiyyətlər isə tarixi şəxsiyyətlərdir. Həzrəti Yusif isə yer üzündə əmin-amanlığı, sülhü bərpa etməkdən və insaları maarifləndirməkdən ötrü Uca Allahın seçib göndərdiyi peyğəmbərlərindən biridir. Lakin bir sıra tənqidçilər yanlış olaraq M.S.Ordubadi “Yusif və Züleyxa” əsərinin mövzusu “Yusif və Züleyxa” əfsanəsindən götürüldüyünü iddia edirlər. Bu isə tamamilə yanlışdır, çünki həmin “əfsanə” özü də müqəddəs Qurani-Kərimin “Yusif” surəsinin motivləri əsasında yaradılmışdır.

M.S.Ordubadi “Maral” dramundakı Azərbaycan hökmdarı Astiyaqın adını isə Midiya dövlətinin hökmdarı Astiyaqın adından götürmüşdür. Astiyaq milliyətçə fars idi və tarix elmləri doktoru, professor Qiyasəddin Qeybullayev (1934-2002) onu “türklərin tarixində qara səhifə açmış” hökmdar hesab etmişdir [4, s.92]. Onu da qeyd edək ki, qədim Azərbaycan ədəbiyyatının ilk nümunələrindən biri “Midiya əfsanələri”dir. Bu əfsanədə Midiya hökmdarı Astiyaqın insanlığa sığmayan qəddarlığından söz açılır. Belə ki, əfsanədə Astiyaq hökmdarlığından istifadə edərək vəhşətlər və dəhşətlər törədir, belə ki, hətta bir ataya onun öz övladının ətini yedizdirir. Bu əfsanə məşhur yunan tarixçisi Herodotun “tarix” kitabında qorunub saxlanmışdır.

M.S.Ordubadinin “Maral” dramınının mövzusu Midiya tarixindən götürməsi təsadüfi deyil.

Ədib tarixi mənbələrə istinadən midiyalıların hələ çox qədimlərdən Azərbaycan ərazisində yaşadığını bildirir: “Midiyalılar iranlılardan əvvəl bugünkü Azərbaycanda yaşayırdılar və böyük bir hökumət təşkilatına malik idilər” [8, vərəq 1.]. M.S.Ordubadi sosializm ideologiyasının sərt qanunlarına rəğmən Azərbaycan xalqının mənşəcə türk olduğunu inkar edir: “Midiya namilə Cənubi və Şimali Azərbaycanda yaşayan xalqların türk qəbilələrinə mənsub olduqları iddiasını rədd etmiş olur. Çünki midiyalılar Miladdan on əsr, bəlkə daha əvvəl şimaldan Ərəs və Kür sahillərində yerləşdikləri halda, türk qəbilələrinin ancaq Miladın V əsrində Cənubi və Qərbi Azərbaycan tərəflərinə yanaşdıqlarını görməkdəyik” [6, s.47].

Tarixi mənbələrdə Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl III minillikdə “Aratta” dövlətinin mövcudluğu qeyd edilir. Arattadan sonra Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl II əsrdə “Lullubul” dövlətinin varlığı yazılır. Tarixi mənbələrə istinad edən tarixçilər Türk etnik adının “Lullubul” dövlətinin ərazisində yaşayan Turukki etnosu əsasında yarandığını vurğulayır və Manna dövlətinin Azərbaycan ərazisində ən güclü dövlət olduğunu sayırlar. Lakin Manna dövləti eramızdan əvvəl assurların Mannaya hucumu nəticəsində Manna dövlətinin zəiflədiyini və Midiya dvlətinin təsiri altına düşdüyünü, beləliklə Manna dövlətinin adının tarixdən silindiğini qeyd edirlər:

“Mannanın suqutundan sonra Azərbaycan əvvəlcə Midiya dövlətinin tabeliyinə, sonra isə eramızdan əvvəl 550-330-cu illərdə Əhəmənlər sülaləsindən asılılığına düşdü. Makedoniyalı İskəndərin yürüşləri də Azərbaycandan yan keçmədi. İskəndər özünü Əhəmi şahların varisi elan etdikdən sonra (e.ə.330-cu ildə) Azərbaycanda yerli sülalələrin hakimiyyəti məhdudlaşdırdı” [2, s.11].

Göründüyü kimi ədib “Maral” dramını yazarkən qismən də o-İsa tarixi mənbələrə istinad etmişdir, lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sosializm ideologiyasının iti qılıncı altında Azərbaycan xalqının türk mənşəli –olduunu inkar etməyə məcbur olmuşdur. M.S. Ordubadinin “Maral” dramının yazılma tarixi haqqında məlumat yoxdur, lakin ədibin səkkiz cildliyinin ikinci cildində onun dramı 1945-ci ildə bitirdiyini və bu barədə mətbuat səhifələrində xəbər verildiyi vurğulanır.

“Maral” dramında Astiyaq obrazı zəif iradəli bir hökərdar kimi qələmə verilir. Belə ki, Astiyaq əgər onun bacısı Marala aşiq olmuş igid Fəramərz olmasa öz hakimiyyətini saxlaya bilməz. M.S.Ordubadi Fəramərzi kimsədən qorxmayan olduqca şücaətli və mərd bir obraz kimi xarakterizə etmişdir. Astiyaqın sarayında da başqa saraylarda olduğu kimi xəyanətkarlar mövcuddur və onlar Astiyaqı hakimiyyətdən drevirmək üçün cürbəcür riyakar planlar düşünürlər. Sarayda aysori (suriyalı) millətindən olan Sərtac adlı vəzir var. Sərtac da Marala aşiqdir və saraydakı bütün fənalıqların banisi də odur. O, saray xidmətçisi Şahmarın vasitəsilə Fəramərzi aradan götürmək istəyir. Çünki Fəramərz onun qarşısında tərpətməyi mümkün olmayan bir kötük kimidir. Cəsusların sui-qəsd planı baş tutmayandan sonra onlar Fəraməzrə böhtan ataraq onu vətənə xəyanət etməkdə ləkələmək istəyirlər. Lakin müdrik vəzir Bəhmən onların xəyanətini puç edərək Fəraməzrin günahsız olduğunu subuta yetirir. Fəraməzr bütün varlığı ilə Astiyaqın bacısı Marala aşiqdir, lakin Fəraməzr nə qədər rəşadətli bir qəhrəman olsa da, vətəni yadelli işğalçılardan dəfələrlə xilas etsə də bir rəiyyət oğlu olduğuna görə sarayda yağ-bal içində böyüyüb rəiyyətə aşağı baxan maral onun sevgisini rədd edir. Lakin əsərin finalında Maral saray əyanlarının cılızlığının Fəraməzrin misilsiz igidliyi qarşısında əridiyini görüb peşman olur və Fəraməzrdə onu sevdiyini bildirir. Fəraməzər isə Maralın xudpəsənliyini görüb artıq könlünü Ceyran adlı gənc qıza vermişdir və mərd bir insan olduğu üçün Maralın elanı-eşqini qəbul eləmir.

Dram əsəri bitgin bir kompazisiya üzərində qurulmuş, obrazlar yerli-yerində biçilmişdir. Əsər eyni zamanda maraqlı, məcaralı səhnələrlə zəngindir. Hadisələr bir-birini dinamik şəkildə əvəz edir. Mahnılar, rəqslər əsəri daha da effektiv edir.

Azərbaycanın görkəmli alimi akademik İsa Həbibbəyli M.S.Ordubadi dünya şöhrətli rus yazıçısı L.N.Tolstoyla müqayisə edərək, M.S.Ordubadını Azərbaycanın Tolstoyu adlandırır. M.S.Ordubadinin L.N.Tolstoyla oxşarlığı onun həm də dramlarındakı bəşəri ideyalardır. Belə ki, hər iki sənətkar romanları kimi dramlarını da tək öz xalqları üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün qələmə almışlar. Təbii ki, hansısa bir əsərdə şovinizm ibarələri, müəllifin öz millətini başqa xalqlardan üstün tutması ifadələri varsa, o əsər uzaqbaşı ömüəllifin yaşadığı ərazidən uzağa gedə bilməmişdir. Lakin bu iki nəhəng sənətkarın dram yaradıcılığında da xalqın ağrı-acısı ifadə olunmaqla bütün bəşəriyyətin göz yaşlarının qarşısını ala biləcək sülhə çağırış, humanist duyğuların tərənnümü, tolerantlıq hissləri

öz həlini tapıb. L.N.Tolstoy Azərbaycanda inanılmaz dərəcədə sevilən bir sənətkardır və bunun təsdiqi hələ el ağsaqqalı, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda 1883-cü ildə teatr binası inşa etdirdikdən cəmi 12 il sonra rus dahisinin dram əsərləri bir-birinin ardınca Azərbaycan aktyorları tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarının, o cümlədən aktyor heyətinin Lev Nikolayeviç Tolstoya bağlılığı özünü parlaq şəkildə biruzə vermiş və teatr truppası bu dahi mütəfəkkirin “Zülmətin hakimiyyəti” tamaşasını hazırlamış 1895-ci il dekabrın 12-də Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında tamaşaya qoymuşlar. Milli səhnəmizin fədailəri bu möhtəşəm tamaşadan sonra da sakit dura bilməmiş, Lev Tolstoyun “Canlı meyit”, “Maarifçilik meyvələri”, “Qaranlığın gücü” əsərləri ayrı-ayrı zamanlarda Tağıyev teatrında tamaşaya qoymuşlar.

Lakin məsələ burasındadır ki, L.N.Tolstoy Rusiyada yaranmasına baxmayaraq ona kimsə təzyiq göstərməmiş və Çar Rusiyasından asılı olmayaraq fikirlərində, düşüncələrində azad olduğundan bütün bəşəriyyəti heyrətə gətirə bilən əsərlər meydana gətirmişdir.

M.S.Ordubadi isə Azərbaycan sovetləşəndən sonra məcburiyyət qarşısında qalıb çərçivə içərisində kəndli-fəhlə, kollektivləşmə dramaturgiyası, eyni zamanda dini dəyərləri zərərli dəyərlər kimi göstərən dram əsərləri yaratmaq məcburiyyətində, eyni zamanda totalitar rejimin göstərişlərinə əməl etməklə dram əsərləri meydana gətirmək zərurətində qalmışdır. Lakin bütün bunlar ədibin öz təxəyyülündən istədiyi kimi istifadənin qarşısını ala bilməmiş, onun bədii fəhmini məhdudlaşdırmağı bacarmamışdır, əksinə ədib incə bir gediş eləyərək kəndli-fəhlə, kollektivləşmə dramaturgiyası ilə yanaşı tarixə müraciət etmiş, daha maraqlı və bədii cəhətdən zəngin dramlarını tarixi mövzuda yaratmışdır. Belə ki, sovetlər dövründə yaratdıqlarının əksəriyyəti sovet dövrünə qədər yazdıqlarından daha mükəmməl şəkildə meydana gəlmişdir. Bu dramların ən uğurlusu və maraqlısı “Dumanlı Təbriz” dramıdır. Ədib bu dramı 1945-ci ildə yazıb bitirmiş və Vətən uğrunda” jurnalının 2-ci sayının 2-3 səhifələrində, 4-cü sayının 27-37-ci səhifələrində, 5-ci sayının 14-22-ci səhifələrində dərc etdirmişdir. Ədib bu dramı istiqlal və azadlıq mövzusunda yaratmışdır. M.S.Ordubadi bir sıra tatrixi məqalələrində məcburiyyət qarşısında qalıb Azərbaycan xalqının türk olduğunu inkar etsə də, bu əsəri qüvvətli bir türkçülük ruhu ilə xarakterizə etmişdir:

“Dumanlı Təbriz” Pyesi 1905-ci Güney Azərbaycanda adlanan “Məşrutə devrimi”ni mövzu seçib, Türkçülük düşüncəsinə arxalanaraq faciə janrında yaranıb. Azərbaycanın ulusçu görkəmli ziyalı yazıçısı bu tarixi olayı dram janrına çevirməkdə, olayın tarixi gərək şəxsiyyətlərlə yanaşı xəyalından və ulusal Türkçü şüurundan doğulmuş güclü xarakterlər və surətlərdə yaradıb. Təbrizdə Pyesin başlanışı bir devrimdən xəbər verir. Toplum iki dəstəyə ayrılıb. zənginlər – yoxsullar, ya hakimlər məhkumlar və ya mülkədar, xanlar, feodallar fəhlələr, yersizlər, devrimçilər və şahçılar, Səttarxan, arxasınca duran kütlə və desput” [5, s.125].

XX əsrin əvvəllərində inqilabi coşğunluq tək Rusiya və onun tabeliyində olan ərazilərdə deyil, qonşu dövlətlərdə də baş qaldırmışdı. Sovetlər dövründə “inqilab” özü ilə bağlı elə fikir formalaşmışdı ki, guya “inqilab” yalnız bolşeviklərlə bağlıdır, elə bu səbəbdən də Məşrutə inqilabını da bolşevik inqilabı kimi qələmə verirdilər. Orta məktəblərdə, ali təhsil ocaqlarında şagirdlərin, tələbələrin beyninə Səttar xanın, Bağır xanın bolşevik olduğunu yeridirdi, Məşrutə inqilabının da Leninin yaratdığı markisist ideyalarının təzahürü kimi yeridirdilər. Lakin istər Rusiya ərazisində, istərsə də İran ərazisində baş verən inqilablar monarxiyanı kökündən qırmış və xalqlara, insanlara azadlıq ruhu ilə yaşamaq bəxş etmişdi:

“XX əsrin başlanğıcında – “Təzə əsrin ibtidasında” Rusiyadakı Burjua-demokratik inqilabı (1905-1906) və İrandakı Məşrutə hərəkatı (1906-1911) cəmiyyət həyatının bütün sahələrində böyük dəyişiklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu dövrdə ilk dəfə olaraq Rusiyada və İranda monarxiya rejiminin tilsimi sınımış, regionda çoxpartiyalı və seçgili sistemə əsaslanan demokratik cəmiyyətə doğru mühüm addımlar atılmışdır. Məhz bu dövrün mühüm hadisəsi kimi meydana çıxmış söz və mətbuat azadlığı öz növbəsində milli-demokratik ədəbiyyatın və mətbuatın yaranması və inkişaf etdirilməsinə ciddi təkan vermişdir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində ilk dəfə olaraq həmin tarixi mərhələdə cəmiyyət həyatının bütün istiqamətlərinə aid olan mətbuat orqanları fəaliyyətə başlamışdır. XIX əsrin sonlarına yaxın çap edilmiş “Əkinçi” (1875-1877), “Ziya” və “Ziyayi Qafqaziyə” (1879-1884), “Kəşkül” (1883-1891) qəzetləri ilə əsas qoyulmuş maarifçi mətbuatın zəminində “təzə əsrdən” sonra ideya-siyasi cəhətdən müxtəlif cəbhələri təmsil edən

mətbuat orqanları formalaşmışdır” [11, s.3].

“Dumanlı Təbriz” dramında Səttar xan, Bağır xan, Qüdrət, Tütüncü oğlu, Cavad ağa və s. kimi müsbət, Hacı Salman, Hacı Mendi, Davətkəroğlu, Mülkədar və s. kimi mənfi surətlər var. Burada ədibin məziyyətlərindən biri də odur ki, o, bu dramda Zeynəb, Dilruba, Cəvahir kimi müsbət, əzmkar, qətiyyətli, döyüşkən ruhlu qadın obrazları yaratmışdır. Dramda bundan başqa çoxsayda fəhlələr, kəndlilər, mücahidlər, yük daşıyanlar, nöqərlər, rəqassələr, qadınlar, qızlar, qocalar kimi epizodik surətlər mövcuddur. “Dumanlı Təbriz” dramı həmcə çox iri bir dramdır və burada hadisələr tamaşaçını həyəcanlandıracaq və etiraza gətirəcək bir şəkildə davam edir. Obrazlar bitkin və dolğundur. Ən əsası isə odur ki, dramın mövzusu ədibin bilavasitə eşitdiyi, gördüyü, bəzən isə şahidi olduğu ictimai-siyasi hadisələrdən götürülmüş və xalqın ağzında dillər əzbəri olan Səttar xanın, Bağır xanın qəhrəmanlığını bütün ştrixləri ilə ehtiva etmişdir. Lakin dramın bir epizodunda ədib Stalin rejiminin məngənəsi altına düşməməkdən ötrü Səttar xanı “leninçi” kimi vurğulayır, lakin Səttar xan sadəcə olaraq İran dövlətinin qanunlarını qüvvəyə mindirən konstitusiyayı ayaqlar altına alan, varlı, yaxud kasıb, yüksək rütbəli, yaxud adi fəhlə, kəndli olan hər kəsin hüquqnu müdafiə edən parlamenti binasını bombaladığı, eyni zamanda çar Rusiyasının, Britaniyanın müstəmləkəçilik siyasətinin köləsinə çevrilib İran xalqını bütün hüquqlarından məhrum edən Məmmədli şaha qarşı üsyana qalxmışdı. Səttar xanın başçılıq etdiyi Məşrutə inqilabına isə Lenin yox, başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla Bakı xeyriyyəçiləri hər tərəfli yardım göstərirdilər:

“Yazılı mənbələrə görə, Bakı milyonçusu və misioner Hacı Zeynalabdin Tağıyev də bu dövrdə Təbriz inqilabına həm maddi, həm mənəvi dəstək olub. Tehrandə və Təbrizdə açılan yeni məktəblərin tikintisinə pul verən, onlara dərs ləvazimatı və kitablar göndərən Hacı, eyni zamanda, Səttarxan hərəkətinə yardım edib. Bakıda yaşayan İran vətəndaşı doktor Rəhimzadənin köməyi ilə 1908-ci ilin iyunundan 1909-cu ilin iyuluna kimi onun vəsaiti hesabına Təbrizə 1 milyon 200 min manatlıqdan artıq silah göndərilib. Çar Rusiyasının rəsmi dövlət sənədlərində Hacı Zeynalabdindən başqa, milli buriyazıyanın Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov kimi digər nümayəndələrinin də adları çəkilir” [10].

Ədib bu dramda Səttar xanı “Dumanlı Təbriz” romanında olduğu kimi “azərbaycançılıq ideyası”nın daşıyıcısı kimi qələmə vermiş, onun Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi uğrunda düşmənlərlə savaştığını ön plana çəkmişdir. Səttar xan hökumət qoşunları ilə savaş zamanı ətrafına yığılan mücahidlərə şahanə bir nitqlə müraciət edir:

“Azərbaycan xalqı! Əsirlik tarixinin vərəqələrini cırın! Qoy azadlıq deyə çağıran səslər qanlı Qacarın gülüstan saraylarını titrətsin! Qoy Azərbaycan xalqının sümükləri üstündə qurulan Qacar qəsri yerindən oynasın! Qoy dumanlı Təbrizin üfüzlərində şığıyan ildırımlar bütün Azərbaycan xalqının azadlıq yollarını işıqlandırsın!” [7, s.212].

M.S.Ordubadi “Dumanlı Təbriz” dramında güclü səhnələri yaratmışdır və üsyana qalxan inqilabçıların istiqlal və azadlıq uğrunda son nəfəslərində savaşa atılaraq sayca qat-qat üstün düşmən qoşunları qarşısında heyrətamiz bir şücaət, qəhrəmanlıq göstərdiklərini canlı epizodlarla göz önünə gətirmişdir. Dramın kulminasiyası olduqca dramatik və həyəcanlandırıcıdır, dramın finalı isə xalqın azadlığı yolunda canını qurban verən qəhrəman qadın Zeynəbin şəhidliyi ilə yekunlaşmamışdan qabaq və Səttar xanın heyrətamiz nitqi ilə bitir:

“ZEYNƏB (gözünü açır, Cavad ağanı sələyir) – Cavad ağa, oxu, oxu, qoy son dəfə səsinə eşidim. Oxu, yubanma, oxu! (İldırım şığıyır, yağış başlayır)

CAVAD AĞA (Gözünün 8 yaşını silib oxuyur)

Bu dağlar, ulu dağlar,

Çəsməli sulu dağlar.

Burda bir gəlin ölür,

Göy kişnər, bulud ağlar.

ZEYNƏB (Birdən gözünü açır) – Cavad ağa, Məcidini yaxşı saxla! (Ölür).

DİLRUBA (başının şalını açıb onun üzünə çəkir) – Zeynəb, Zeynəb, Məcidini öz balam kimi bəşəyəcəyimə and içirəm.

QÜDRƏT – Salar, düşmən bizi mühasirəyə almaq istəyir.

TÜTÜNÇÜOĞLU – (tələsik gəlir) – Səttar xan gəlir!

SƏTTAR XAN – Hanı Salar?

QÜDRƏT – Sərdar, xyanət baş verdi. Vəziyyət girdir.

BAĞIR XAN – Sərdar, biz hucumu uduzduq.

SƏTTAR CAN (üzünü qırmızı bayraqlara tutur) – Siz də şərəflə başınızı əyin! Azərbaycan qadınlığının qəhrəman övladı ilə vidalaşın! Aslan ürəkli, polad iradəli Zeynəblə son dəfə görün! (bayraqlar başını ədyir, matəm marşı çalınır)

BAĞIR XAN – Zeynəb, Zeynəb! Şahların taxtını tərsinə çevirsəm də, ürəyimdə intiqam odu önməyəcəkdir!

SƏTTAR XAN (mücahidlərə) – Azərbaycanlılar, verdiyimiz qurbanlar iğnad və iradəmizi çıxaldır. Mübarizə davam edir! Səngərdən qalxın, qoy Təbriz üfzlərində şığıyan ildırımlar şahın gözlərini bir daha qamaşdırsın, qurbanlar eşqinə irəli! İstiqlal və azadlıq uğrunda irəli!

(Qoşun hucuma keçir. Səhnə boşalır, atışma səsləri gəlir)” [7, s.236-237].

M.S.Ordubadinin tarixi dramlarından biri də “İldırım Bəyazid və Teymurləng” dramıdır. Tarixdən bilirik ki, 1402-ci ildə İldırım Bəyazidin qoşunları ilə Əmir Teymurun qoşunları arasında Anadolu ərazisində qanlı savaş getmiş, ordu quruculuunda daha çox təcrübəsi və bacarığı olan Əmir Teymurun qoşunları bir neçə günlük qanlı savaştan qalib çıxmışlar. Bu da öz növbəsində bütün türk dünyasının parçalanmasına və gələcəkdə türk düşmənlərinin türklər yaşayan ərazilərinin işğal etməsinə gəlib çıxarmışdır. Məlumdur ki, dahi Hüseyn Cavid məhz bu savaşın türk əqvamına bədbəxtçilik gətirdiyini əsas tutaraq “Teymurləng” dramını qələmə almışdır. G.Qafarova buna müfəssəl şəkildə şərh verir:

“1402-ci ildə Ankara yaxınlığında baş verən Yıldırım Bəyazid və Əmir Teymur qarşılaşması türk tarixində ən böyük faciə idi. Qardaş qardaşla üz-üzə gələrək qan töküdü. Bu döyüş türk qardaş qırğınının ilki olaraq sonrakı digər faciələrə yol açdı. “İki böyük türk hökmdarının boş bir qürur və təkəbbür üstündə bir-birini gücdən salması fabulası üzərində qurulmuş bu dram əslində türk etnosunun faciəsi kimi də mənalandırıla bilər” [3, s.107-108]

M.S.Ordubadi də öz növbəsində bu türk dünyasını çalxalayan mövzudan yad keçməmiş “İldırım Bəyazid və Teymurləng” dramını ərsəyə gətirmişdir. Lakin ədib burda eyni zamanda sosializm ideologiyasının türklüyə olan nifrətinə cavab olaraq qəlbinin dərinliklərində olan üsyanı bu möhtəşəm dram vasitəsilə əks etdirmişdir. Buna rəğmən görkəmli alimimiz akademik İsa Həbibbəyli bunu bu şəkildə mənalandırır:

“Bütüvlükdə “İldırım Bəyazid və Teymurləng” pyesi Məmməd Səid Ordubadinin ilk dram əsərlərindən biri kimi ciddi maraq doğurur. Böyük ədib sonralar görkəmli tarixi romançı kimi məşhurlaşsa da ara-sıra dramaturgiyaya da müraciət etmiş, bir sıra dram əsərlərinin səhnəyə çıxarılmasına, hətta “Dumanlı Təbriz” romanının səhnə variantını da hazırlayıb Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulmasına da nail olmuşdur. Bu cəhətdən “İldırım Bəyazid və Teymurləng” pyesi Məmməd Səid Ordubadinin dramaturgiya sahəsindəki uğurlu məşqlərindən biri olaraq da müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi mövzuya müraciət etmək baxımından da “İldırım Bəyazid və Teymurləng” pyesi sonralar romançılıqla tarixiliyə üstünlük verən yazıçı üçün əhəmiyyətli yaradıcılıq təcrübəsi sayıla bilər. Bütün bunlarla bərabər, “İldırım Bəyazid və Teymurləng” əsərindəki ayrı-ayrı hadisələrin təqdiminə yazıldığı dövrün ideoloji meyillərinin öz təsirini göstərdiyini də görmək olur. Osmanlı hökmdarının oğlu Musa Çələbinin dünyada məşhur olan atası İldırım Bəyazid və Teymurləng haqqında dediyi “bütün dünyanın xalqını arxalarına töküüb biri-digərinə qırkıran teymurlarla ildırımlar məhv olursa da, Zərifənin sinəsində bəslənən eşq-məhəbbət məğlub olmaz” sözləri doğru və ədalətli olsa da hökmdar və onun övladı münasibətləri baxımından reallığı yox, dövrün ideologiyasını ifadə edən mətləblər kimi səslənir. Lakin ümumilikdə Məmməd Səid Ordubadinin sovet dövründə İldırım Bəyazid və Teymurləng obrazlarını, “türk-tatar birliyi” ideyasını Azərbaycan ədəbiyyatına gətirməsi, tarixi mövzu fonunda yaşadığı sərt ideoloji mühitə mesajlar vermək, təsir göstərmək niyyətində olması öz dövrü üçün böyük yazıçılıq istedadının və vətəndaşlıq cəsarətinin ifadəsi idi” [1, s.4].

Nəticə

M.S.Ordubadinin dram yaradıcılığı da çox genişdir. O, Azərbaycanın müstəqilliyi əlindən alınandan sonra sovetləşmə dövründə çoxsayda dram əsərləri qələmə almışdır. Bunlardan “Milli toylarımız” (1920), “Azərbaycanda inqilab” (1921), “İntizar çəkənlər”, “Ağ mühacirlər” (yazılma tarixi məlum deyil), “Böyük quruluşda” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Deleqantlar” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Dilbər” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Dramada drama” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Durna” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Günəş” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Hamı

əkinə” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Xəsisin qadını” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Xəsis 7 tacir, yaxud çay-çörək müharibəsi” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Xəsis” (Yazılma tarixi məlum deyil), “İmtahan” (Yazılma tarixi məlum deyil), “İstanbul səhnəsində, Dürsnuəli-Ballıbadı” (Yazılma tarixi məlum deyil), “İş adamları” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Köçərilər” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Kooperativ” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Kooperativ oyunu” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Qanlı saat” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Quluş bəy Kazımiç” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Məhəmmədli şah Qacar” (Yazılma tarixi məlum deyil), “On min manatı kim udmuş” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Polad qız”, (Yazılma tarixi məlum deyil), “Son leksiya” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Tavat” (Yazılma tarixi məlum deyil), “Tənqid” (yazılma tarixi məlum deyil) və sairədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli, İ. Məmməd Səid Ordubadinin “İldırım Bəyazid və Teymurləng” pyesi / 525-ci qəzet. – 2013, 15 yanvar. – s.4. / URL: <https://www.anl.az/down/meqale/525/2013/yanvar/288867.htm>
2. Həsənli, C. Tarix keçmişdən gələcəyə: Uşaq ensiklopediyası / C.Həsənli. – Bakı: Ayna Mətbu Evi, – 2004. – 95 s.
3. Qafarova, G. “Topal Teymur” əsərində türkçülük milli ideal kimi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, Elmi-praktik jurnal, – 2006. № 2, – s.107-108.
4. Qeybullayev, Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən / Q.Qeybullayev. – Bakı: Azərənəşr, – 1994. – 248 s.
5. Lotfduxt, V. Azərbaycan dramaturgiyasında tarixilik, çağdaşlıq və ulusal dramaturgiyanın inkişafı: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2012. – 153 s.
6. Məmməd Səid Ordubadi. Azərbaycan tarixi (məqalələr toplusu) / nəşrə hazır. N.Səmədova – Bakı: Elm, – 2020. – 288 s.
7. Məmməd Səid Ordubadi. Əsərləri: [səkkiz cildə] / red. M.Müştaq – Bakı: Azərənəşr, – 1964. – c.2. – 495 s.
8. Məmməd Səid Ordubadi. Tariximizdən // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivini, Fond № 14, s.v. 424, – 7 vərəq.
9. Məmməd Səid Ordubadinin arxivinin izahlı təsviri / çapa hazır. M.Məmmədova – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, – 372 s.
10. Məşrutə Evi (Təbriz) / URL: <https://gunaz.tv/az/post/14718>
11. “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası / tərt. ed. və çapa hazırl. V.Əhməd – Bakı: Elm, – 2020. – 466 s.

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun doktorantı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: sabinaibrahimli001@gmail.com*

Sabina İbrahimli

DRAMATIC WORKS OF MAMMAD SAID ORDUBADI (SOVIET PERIOD)

Mammad Said Ordubadi had written many drama works until Azerbaijan was occupied by the 11th army and after its occupation. These dramas, like the writer’s novels, short stories, stories, and poems, were in various genres and forms, and they were absolutely not similar to each other in terms of theme and content. However, the idea of Azerbaijaniism and patriotism passed through all these dramas as a red line. Although most of these dramas have romantic scenes and episodes rich in love adventures, and the spirit of patriotism is brought to the fore, even though positive images give a strong pleasure to the reader or the audience with loving boards, the homeland is ready to die at any moment for the sake of the country, the land, the people, the flag images that consider it an honor to jump into the war and die if necessary became the decoration of his drama works.

In “Sword and Pen”, which has already been staged twice under different names, in the large-

scale novel consisting of four parts by the writer, as well as in libretto and finally as a drama, the hero characters in the drama “Maral”, which contains the ancient history of Azerbaijan, are not completely similar to each other either in character, spiritual qualities, or merits. As everyone knows, the character of Nizami Ganjavi in “The Sword and the Pen” and the characters of Sattar Khan and Bagir Khan in the drama “Dumanli Tabriz” are historical figures. The character of Faramarzi in the drama “Maral” is also a historical figure, a Barda villager whose name is mentioned in historical sources and who impressed everyone with his courage. As it can be seen, M.S.Ordubadi did not invent these heroes, he collected extensive information about them before writing his works, evaluated them as real heroes, wrote articles praising their heroism and published them in periodicals.

Keywords: *Mammad Said Ordubadi, play, drama, article, history*

Сабина Ибрагимли

ДРАМАТИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ (СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД)

Мамед Саид Ордубади написал множество драматических произведений до и после оккупации Азербайджана 11-й армией. Эти драматические произведения были в различных стилях и формах, как и романы, повести, рассказы и стихотворения писателя, и не были похожи друг на друга по сюжету и содержанию. Однако красной линией через все эти драмы проходила идея азербайджанизма и патриотизма. Хотя большинство этих драм имеют романтические сцены и эпизоды, богатые любовными приключениями, хотя на первый план выдвигается дух патриотизма, хотя положительные образы доставляют читателю или зрителю сильное удовольствие романтическими знаками, есть люди, готовые умереть за Родину, за землю, народ и флаг, считающие за честь пойти на войну и умереть в случае необходимости, стали украшением его драматических произведений. В «Мече и перо», который уже дважды ставился под разными названиями, в «Думанлы Тебриз», написанном как либеретто и, наконец, как драма, в «Мече и перо», представляющем собой большой объемный роман, состоящий из четырех частей писателя, и «Марал», отражающий древнюю историю Азербайджана персонажи драмы совершенно непохожи друг на друга по характеру, моральным качествам и достоинствам. И образ Низами Гянджеви в «Меч и перо», и образы Саттар-хана и Багир-хана в драме «Дымный Тебриз» являются историческими личностями, как всем известно. Персонаж Фарамарзи в драме «Марал» также является исторической личностью, бардинским жителем, имя которого упоминается в исторических источниках и который поражал всех своей смелостью. Как видно, М.С. Ордубади не выдумывал из себя этих героев, собирал о них обширные сведения, не написав их произведений, оценивал их как реальных героев, писал статьи, восхваляющие их героизм, и публиковал их в периодической печати.

Ключевые слова: *Мамед Саид Ордубади, пьеса, драма, статья, история.*

Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 15.02.2025

Son daxilolma tarixi:12.03.2025